

νων και πολλῶν νόων τὴν συνέργειαν, τοιαύτη εἶναι ἡ ἱστορικὴ φιλοσοφία. Μεγίστην εὐγνωμοσύνην ὀφείλομεν ἐν τοσοῦτῳ εἰς ἐκεῖνον, ὅστις ἔδωκε τὴν πρώτην ιδέαν τῆς ὀρθῆς μεθόδου καὶ μᾶτ' ἀφῆκε τινὰ παραδείγματα περὶ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν πρέπει νὰ ἐφαρμόζηται. Βέβαια οὔτε ἀνήγειρεν οὔτε ἠδύνατο ν' ἀνεγείρη ὅλον τὸ οἰκοδόμημα, ἀλλὰ διέγραψε μὲ πρακτικὰν καὶ ἀσφαλεῆ χεῖρα τὴν ἰχνογραφίαν αὐτοῦ καὶ κατέβαλε τινὰς τῶν ἀρογωνικῶν λίθων.

5.

Ἐκτός τῶν δύο κυριωτέρων συστημάτων περὶ ὧν ἔγινε λόγος μέχρι τοῦδε, ἀνεφάνησαν ἐν τῇ ἱστορικῇ φιλοσοφίᾳ καὶ ἄλλα τὰ ὁποῖα ἢ ἐμόρφωσαν τὴν ἐπιστήμην ταύτην κατὰ τὰς διαφόρους ἀρχάς, αἵτινες ἐπεκράτησαν εἰς τὰς φιλοσοφικὰς σχολὰς τῶν νεωτέρων, ἢ ἐξ αὐτῶν τῶν ἱστορικῶν γινομένων ἐξήγαγον γενικὰ συμπεράσματα, τὰ ὁποῖα ὑπ' αὐτῶν ἐπροβιβάσθησαν εἰς τὴν ἀξίαν τῶν ἱστορικῶν νόμων. Ἄς διατρέξωμεν ἐν συντόμῳ καὶ τινὰ ἐξ αὐτῶν.

Μεταξὺ τῶν ἱστορικῶν συστημάτων εὐρίσκουμεν τὸ τῆς μοιροδοξίας (fatalisme), καὶ τοῦτο δίμορφον καὶ διπρόσωπον, διότι εἰ μὲν πιστεύσωμεν ὅτι ἅπαντα τὰ ἐν τῷ κόσμῳ προδιετέθησαν ἐπ' ἀκροτάτῳ ἀγαθῷ τῶν ὄντων, πίπτομεν εἰς τὴν αἰσιοδοξίαν (optimisme)· εἰ δὲ ἐξ ἐναντίας παραδεχθῶμεν τὴν πρὸς τὸ κακὸν τάσιν τοῦ παγκοσμίου συστήματος, καταντῶμεν εἰς τὴν ἐναντίαν ὑπερβολήν, τὴν ἀπαισιοδοξίαν (pessimisme). — Ἡ μοιροδοξία καταργεῖ τὴν ἠθικὴν ἐλευθερίαν, τὴν λογικότητα, τὸν ἠθικὸν νόμον καὶ τὴν θεῖαν πρόνοιαν. Γεννᾶται δὲ ἢ ἐκ τινος ψευδοῦς ιδέας περὶ τῆς φύσεως τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς, ἢ ἐκ τινος ψευδοῦς ἐκτιμῆσεως τῶν ἱστορικῶν γινομένων. Ἐκ τῆς τελευταίας ταύτης αἰτίας ἐπήγαγεν ἡ σχολὴ τῶν καθ' ἡμᾶς μοιροδόξων, οἵτινες, μολονότι δὲν ἐπεχείρησαν τὴν θεωρητικὴν καὶ ἐπιστημονικὴν ἐκθεσιν τοῦ συστήματος, ὑπάγονται ὅμως εἰς αὐτό, ὡς φαίνεται ἐκ τῶν ἱστορικῶν σκέψεων, τὰς ὁποίας τοῖς ὑπεγύρευσε ἡ πρώτη τῆς Γαλλίας ἐπανάστασις. Μὴ δυνάμενοι νὰ συμβιβῶσιν τὰς ἀπηνείας καὶ τὰ ἐγκλήματα τῆς τρομερῆς καὶ αἱματηρᾶς ἐκείνης ἀναστατώσεως μὲ τὰ μεγάλα εὐεργετήματα ὅσα ἐπήγαγεν ἐξ αὐτῆς, ἐδικαιολόγησαν τὰ πάντα στηριζόμενοι εἰς τινὰ ἀνυπερέβλητον ἀνάγκην καὶ ἔνεκα τοῦ σκοποῦ ἐσυγχώρησαν τὰ μέσα καὶ πάντας ἠθώσαν ἐν ἀγῶματι τῆς προόδου. Ἄλλ' ἵνα συμβιβασθῇ κατὰ τὸ δυνατόν τὸ σύστημα τοῦτο μὲ τὴν ἠθικὴν καὶ μὲ τὸν ὀρθὸν λόγον, ὀφείλει ὁ ἱστορικὸς νὰ διαστείλῃ πρὸ

πάντων μετ' ἄκρας ἐπιμελείας τὰς πράξεις, ὅσαι, καίτοι ἄδικοι καθ' ἑαυτάς, δικαιολογῶνται ὅμως ἐκ τῆς ἀνάγκης, ἀπὸ τὰς πράξεις καὶ τὰ ἀδικήματα ἐκεῖνα, τὰ ὅποια ἢ δὲν παρήχθησαν ἐκ τῆς ἀνάγκης ἢ ὑπερέβησαν τὰ ὅρια τῆς νομίμου ἀντενεργείας. Αἱ μὲν πρῶται καὶ συγχωροῦνται καὶ ἐγκρίνονται ὑπὸ τοῦ ἠθικοῦ νόμου, αἱ δὲ ἄλλαι οὐδέποτε δύνανται νὰ δικαιολογηθῶσιν. Ἄλλ' ὡς πρὸς τὰς πρώτας, παρατηρητέον, ὅτι, ἐὰν ἡ περὶ τῆς ὀ λόγος ἀνάγκη ἦναι ἔργον ἀνθρώπινον καὶ ἠδύνατο νὰ μὴ ὑπάρξῃ, τὰ ἀδικήματα, ὅσα ἐχρειώσθησαν ἵνα ὑπερνικηθῇ, δὲν πρέπει νὰ θεωρῶνται ὡς ἀναγκαῖαι συνέπειαι τοῦ ἱστορικοῦ νόμου, ὅστις οὐδέποτε τὰ ἐπιτρέπει, ἀλλ' ὡς συνέπειαι ἄλλων ἀνθρωπίνων ἀδικημάτων, δι' ὧν προλαβόντως καὶ ἀνευ δικαιολογίας ὁ νόμος οὗτος παρεβιάσθη. Τὰ ἀδικήματα τῶν ἐπαναστάσεων πρέπει νὰ θεωρῶνται θέσεις, ἀλλ' ὄχι λόγῳ, ἀναγκαῖα, καὶ ἐὰν κατὰ σχετικὴν καὶ περιορισμένην ἔννοιαν συνάδωσι μὲ τὰς ἐντολάς τοῦ ἱστορικοῦ νόμου, κατὰ γενικὴν καὶ ἀπόλυτον ὅμως εἶναι εἰς αὐτὸν ἐναντία καὶ ἐπομένως ἀξιοκατάκριτα καὶ ἀξιοθρήνητα ὡς πᾶσα ἄλλη παράβασις τοῦ νόμου τούτου.— Ἀποκατασταθέντων δέ, ἀφ' ἑνὸς μὲν, τοῦ ἠθικοῦ νόμου, ἀφ' ἑτέρου δέ, τῆς ἠθικῆς ἐλευθερίας, αἱ δύο ἐναντία ὑπερβολαί, αἵτινες γεννῶνται ἐκ τῆς μοιροδοξίας ἀφ' ἑαυτῶν μηδενοῦνται καὶ αὐθόρμητος ἀναφαίνεται ἡ διαστολὴ τὴν ὁποίαν ἐκάμαμεν ἐξ ἀρχῆς μεταξὺ τῶν κατὰ νόμον καὶ τῶν παρὰ νόμον ἱστορικῶν γινομένων. Αὕτη δὲ ἡ διαστολὴ ἐνίοτε δυσκόλως δύνάται νὰ ἐφαρμοσθῇ, ἀλλ' εἶναι οὐσιώδης καὶ ἀπαραιτήτος καὶ μόνη δύνάται νὰ μᾶς χορηγήσῃ τὰ ἀναγκαῖα στοιχεῖα πρὸς ὀρθὴν καὶ φιλοσοφικὴν ἐκτίμησιν τῶν ἱστορικῶν συμβάντων.

Τὸ θεοκρατικὸν σύστημα γενᾶται ἐκ τῆς αὐτῆς αἰτίας τῆς μοιροδοξίας. Καταργοῦν δὲ τὴν ἠθικὴν ἐλευθερίαν, καὶ ἐπομένως αὐτὸν τὸν ἠθικὸν νόμον, ἔχει κατὰ τοῦτο στενὴν συγγένειαν μὲ τὴν μοιροδοξίαν· δὲν καταργεῖ ὅμως τὴν θεῖαν πρόνοιαν, ἀλλὰ μάλιστα δίδει εἰς αὐτὴν ὑπερβολικὴν ἔκτασιν, καὶ αὕτη εἶναι ἡ μεταξὺ αὐτῶν διαφορὰ. Τὰ πάντα βέβαια προῆλθον ἐκ τῆς πρώτης καὶ ἀγενήτου ἀρχῆς· τὸ δὲ αὐτεξούσιον τοῦ ἀνθρώπου ἦτοι ἡ ἠθικὴ ἐλευθερία του, εἶναι καὶ αὐτὸ ὅρος, ἐφ' ᾧ ἡ θεῖα πρόνοια ἐσυγχώρησε τὴν ἀνάπτυξιν καὶ βελτίωσιν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους. Ἄλλ' ὄχι διὰ τοῦτο πρέπει νὰ εἰπώμεν ὅτι πάντα ὀδεύουσιν ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ κατὰ τὰς βουλάς τοῦ ἀνωτάτου ὄντος καὶ ὅτι ἡ ἱστορία ἄλλο δὲν εἶναι εἰμὴ ἐκτέλεσις τῶν νόμων του. Ἄλλα τὰ κατὰ πρόνοιαν γινόμενα, καὶ ἄλλα τὰ ἀνθρώπινα, τὸ ἔργον τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι πάντοτε ἔργον Θεοῦ, ἄλλως πρέπει νὰ καταργήσωμεν τὸ αὐτεξούσιον, τὴν λογικότητα καὶ νὰ καταφύγωμεν εἰς τὴν μυστοδοξίαν (mysti-

cisme), ἥτις εἶναι ἡ τελευταία συνέπεια, ἢ ἡ πρώτη ἀρχὴ τοῦ συστήματος τούτου, καθὼς εὐχρη νὰ ἀναβῆ τις ἀπὸ τῆς ἱστορίας εἰς τὴν φιλοσοφίαν, ἢ νὰ καταβῆ ἀπὸ τῆς φιλοσοφίας εἰς τὴν ἱστορίαν. Τὸ θεοκρατικὸν σύστημα οὐσιωδῶς δὲν εἶναι εἰμὴ ἔλλογος μοιροδοξία, καὶ δύναται καὶ αὐτὸ τὰ τείνῃ εἰς τὴν αἰσιοδοξίαν ἢ εἰς τὴν ἀπαισιοδοξίαν, κατὰ τὴν βουλήν τὴν ὁποίαν φιλοσοφικῶς ἀποδίδει τις εἰς τὸ ὑπέρτατον ὄν, ἢ κατὰ τὸ θρησκευτικὸν δόγμα τὸ ὁποῖον πρεσβεύει. Καὶ ἔχουσι μὲν κοινὸν χαρακτῆρα τὰ δύο ταῦτα συστήματα τὴν ἀπάρνησιν τῆς ἠθικῆς ἐλευθερίας καὶ ἐπομένως τοῦ ἠθικοῦ νόμου, διότι δὲν δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ἠθικὸν νόμον χωρὶς νὰ παραδεχθῶμεν ἐνταυτῷ ὅτι δύναται τις νὰ τὸν ὑπακούσῃ ἢ νὰ τὸν ἀθετήσῃ· ἄλλως ἔχομεν νόμον ὕλικόν ἐνεργούμενον ἄνευ ἀντιστάσεως, ἐξ οὗ κατανατᾶ σχεδὸν περιττὸς καὶ εἶδος τι ἀνωμαλίας καὶ αὐτὸς ὁ ὀρθὸς λόγος. Διαφέρουσι δέ, καθότι τὸ μὲν παραδέχεται ἀκατανόητον ἀνάγκην καὶ τυφλὴν εἰμαρμένην· τὸ δέ, νοῦν τακτοποιοῦντα καὶ διατάττοντα τὰ πάντα κατ' ἰδίαν βουλήν καὶ προαίρεσιν.

Συγγενὲς μὲ τὰ δύο προηγούμενα συστήματα εἶναι καὶ τὸ τοῦ πανθεισμοῦ, ὅστις δύναται νὰ ἔγῃ καὶ ἱστορικὴν ἐφαρμογὴν· δύνατον δὲ νὰ θεωρηθῇ ὡς ἐπέκτασις τοῦ θεοκρατικοῦ, καὶ ἀποτελεῖ μετὰ τούτου καὶ τῆς μοιροδοξίας τρεῖς βαθμοὺς τοῦ αὐτοῦ δόγματος. Πικρατηρητέον ὁμοίως ὅτι καὶ τὰ τρία συστήματα ταῦτα δὲν δύνανται νὰ εἰσχωρήσωσιν εἰμὴ εἰς θεωρητικούς τινας νόμους, ζῶντας εἰς τὰς ἀνωτάτας σφαίρας τῆς Μεταφυσικῆς καὶ καταφρονοῦντας πᾶν ὅτι κατ' αὐστηράν καὶ ἀποκλειστικὴν ἐξαγωγήν (deduction) δὲν προέροχεται ἐκ τῆς ἀρχῆς τὴν ὁποίαν πρεσβεύουσιν, ἐπομένως οὔτε ἔλαβον, οὔτε θέλουσι λάβει ποτὲ (τοῦλάχιστον καθὼς φιλοσοφικά δόγματα) ἐκτεταμένην καὶ ἐνεργὴν ἐπιρροήν εἰς τὸν λαὸν καὶ εἰς τῶν ἐθνῶν τὰ κινήματα. "Ὅθεν περιοριζόμεθα εἰς τὰ μέχρι τοῦδε λεχθέντα.

6.

Κρίνομεν συμφερότερον νὰ εἰπώμεν ὀλίγα τινα περὶ ἄλλων δύο συστημάτων, ἅτινα παράγονται ἀμφότερα ἐκ τῆς αὐτῆς πηγῆς καὶ ὁρμῶνται ἐκ τῆς θεωρίας τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς καὶ διανοίας. Ἐχουσι προσέτι κοινὸν τὸ ἐλάττωμα ὅτι διχοτομοῦσι τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν, ἐπειδὴ τὸ μὲν παραδέχεται διαδοχικὴν ἀνάπτυξιν τῶν τριῶν στοιχείων, ἐξ ὧν κατ' αὐτὸ σύγκειται ὁ ἀνθρώπινος

νοῦς· τὴ δὲ ἀναγνωρίζει πάλην τινα μεταξὺ τοῦ πνευματικοῦ καὶ τοῦ ὕλικου στοιχείου τῆς ἀνθρωπότητος καὶ προσιώνίζει τὸν θρίαμβον τοῦ πρώτου καὶ τὸν ὀλοτέλη ἀφαιρισμὸν τοῦ δευτέρου. Ἐὰν δὲ μᾶς ἐρωτήσῃ τις περὶ τοῦ ὀνόματός των, δὲν ἤξεύρομεν διὰ τίνος προσηγορίας νὰ τὰ διαστείλωμεν. Γεννηθέντα ἀμφότερα ἐν Γερμανίᾳ, καὶ ἴσως ἐκ τοῦ αὐτοῦ πατρὸς, ἐδημοσιεύθησαν ἐν Γαλλίᾳ τὸ μὲν ὑπὸ τοῦ Κ. Κουσίνου καὶ δύναται νὰ προσαγορευθῇ σύστημα τριαδικόν, τὸ δὲ ὑπὸ τοῦ Κ. Μιχελέτου, καὶ τοῦτο δύναται ἴσως νὰ ὀνομασθῇ σύστημα τοῦ ἀνταγωνισμοῦ (1).

Τρεῖς εἶναι κατὰ τὸν Κ. Κουσίνον αἱ ἀρχαί, ἐξ ὧν συνίσταται ὁ ἐνδιάθετος λόγος· τὸ ἀπειρον, τὸ πεπερασμένον καὶ ἡ μεταξὺ αὐτῶν σχέσις καὶ ἀναφορά. Εἰς τὰς τρεῖς ταύτας ἀρχὰς δύναται νὰ ἀναχθῶσι καὶ αἱ κατηγορίαι τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τὰ εἶδη τοῦ Πλάτωνος καὶ αἱ ἀρχαὶ τῆς Σκωτικῆς φιλοσοφίας καὶ πάντα τὰ ἀρχικὰ καὶ συστατικὰ στοιχεῖα, ὅσα οἱ φιλόσοφοι ἐξήγαγον ἐκ τῆς ἀνακλύσεως τῶν νοητικῶν μας δυνάμεων. Ἡ δὲ ἱστορία, λέγει οὗτος, δὲν εἶναι εἰμὴ ἀνάπτυξις τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας, καὶ αὕτη ἀναπτύσσεται διαδοχικῶς καὶ καθ' ἕκαστον τῶν τριῶν τούτων στοιχείων. Τρεῖς εἶναι λοιπὸν αἱ ἐποχαὶ τῆς καθολικῆς ἱστορίας, τρεῖς αἱ περίοδοι τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, καὶ ἡ πλήρης ἀνάπτυξις τούτου θέλει εἶναι ἡ πλήρης ἐπέκτασις (expansion) καὶ ἀρμονία τῶν τριῶν τούτων ἀρχῶν. Αὕτη δὲ ἡ τριάς ὄχι μόνον εἶναι ἡ οὐσία τῆς ἀνθρωπίνης ἀλλὰ καὶ τῆς θείας διανοίας· πραγματοποιεῖται δὲ καὶ εἰς αὐτὸν τὸν πολιτικὸν κόσμον διὰ τῆς συναρμοσολογήσεως τῶν τριῶν στοιχείων, τοῦ μοναρχικοῦ, δηλαδή, τοῦ ἀριστοκρατικοῦ καὶ τοῦ δημοκρατικοῦ, πρὸς τὴν ὁποίαν τείνουσι τὰ πολιτεύματα τῶν ἐλευθέρων ἐθνῶν ὥστε ἡ θρησκεία, ἡ φιλοσοφία, ἡ πολιτικὴ καὶ ἡ ἱστορία, δὲν εἶναι εἰμὴ ἐκτυπώσεις καὶ ἐνσαρκώσεις, οὕτως εἶπειν, μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς ἀρχικῆς ἰδέας. Εἶναι βέβαια ὑψηλὴ καὶ μεγαλοπρεπὴς ἐπιχείρησις τὸ νὰ διαπλάσῃ τις ἐκ μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς ἀρχῆς τὴν θεωρίαν τῆς θεότητος, τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ σύμπαντος κόσμου, καὶ ὑποθέτει ὄχι μετρίαν διανοητικὴν ἰσχύν· ὅστις δὲ πρῶτος ἐπενόησε τὸ δόγμα τοῦτο καὶ τὸ ἀνέπτυξεν, ὑποστηρίξας καὶ ἀποδείξας αὐτό, καὶ παρέσυρε μετ' ἑαυτοῦ ὄχι ὀλίγους ὀπαδοὺς καὶ προσηλύτους, ἔλαβεν ἀνκμφισθῶτως παρὰ Θεοῦ ἐξάϊσιον νοῦν καὶ μεγαλεπήβολον φαντασίαν. Ἡμεῖς δὲ οὐτε

1) Cousin. Cours de l' Hist. de la philosophie, Michelet, Introduction à l' Hist. univers.

ἀξιούμεν νὰ κατεδαφίσωμεν δι' ὀλίγων στίχων τὸ θαυμαστὸν τοῦτο οἰκοδόμημα, οὔτε ἡ φύσις καὶ τὰ ὅρια τῆς παρουσίας διατριβῆς μᾶς συγχωροῦν νὰ ἐμβώμεν εἰς ἀμεσον καὶ φιλοσοφικὴν ἀνασκευὴν αὐτοῦ. Ὑπὸ μόνην τὴν ἱστορικὴν ἐποψίν θέλομεν τὸ θεωρήσει καὶ θέλομεν τὸ ἐξετάσει ὁμοῦ μετὰ τὸ δεύτερον σύστημα, τὸ ὁποῖον ἐρχόμεθα ἤδη νὰ ἐκθέσωμεν (1).

Τοῦ Κ. Μιχαλέτου τὸ σύστημα δὲν ἔχει οὔτε τόσον μεγαλοπρεπὲς σχέδιον, οὔτε τόσον ὑψηλὰς ἀξιώσεις. «Μὲ τὸν κόσμον, λέγει οὗτος, ἤρχισαι πάλιν, ἥτις δὲν θέλει τελειώσει εἰμὴ μὲ τὸν κόσμον καὶ ἄχι πρότερον, ἢ πάλιν τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τῆς κτίσεως, τοῦ πνεύματος κατὰ τῆς ὕλης, τῆς ἐλευθερίας κατὰ τῆς εἰμαρμένης· ἡ ἱστορία δὲν εἶναι εἰμὴ ἡ διήγησις τῆς ἀτελευτηότητος ταύτης πάλιν»· τὸ σύστημα τοῦτο καταντᾷ, ὡς εἶναι φανερόν, εἰς εἶδος τι ἱστορικοῦ μάνηχαιδοῦ.

Διαδοχικὴ ἀνάπτυξις τριῶν, ἢ διηνεκῆς πάλιν δύο στοιχείων, αὗται εἶναι οὐσιωδῶς ἡ ἱστορικὴ ἐκφρασις τῶν δύο συστημάτων.

Ἡμεῖς δὲ πιστεύομεν (ἐκτὸς πάσης ἄλλης ἐκ τῶν ὑστέρων ἀποδείξεως) ὅτι ὑπάρχει εἰς τὰ ἐνδόξατα τῆς φύσεώς μας, εἰς πᾶσαν διανόησιν καὶ πράξιν ἀνθρωπίνην μία ἀδιάσπαστος καὶ ἀκατάλυτος ἐνότης, ἥτις δὲν δύναται νὰ συμβιβασθῇ μετὰ τὰς διχοτομίας καὶ τριχοτομίας τῶν περὶ ὧν ὁ λόγος συστημάτων. Ποῖος θέλει πεισθῆ ποτέ, ὅτι κατὰ μίαν ἐποχὴν δὲν ἀναπτύσσεται εἰμὴ τὸ ἀπειρον, τὸ ἀπόλυτον, τὸ κατ' ἀνάγκην, τὸ αἴτιον, ἡ οὐσία· κατ' ἄλλην δέ, τὸ πεπερασμένον, τὸ σχετικόν, τὸ ἐνδεχόμενον, τὸ αἰτιατόν, ἡ μορφή· καὶ κατὰ τὴν τρίτην ἢ μεταξὺ τούτων ἀναφορά; Εἴτε εἶναι αὗται συλλήψεις τοῦ νοῦς, ὡς θέλουσι τινες, εἴτε εἶναι ἀρχικὰ στοιχεῖα αὐτοῦ, ὡς ἄλλοι νομίζουσι, πῶς εἶναι δυνατόν νὰ χωρισθῇ τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα φύσει ἄϋλον καὶ ἀδιαίρετον; Εἰς καὶ ἀχώριστος εἶναι ὁ ἀνθρώπινος νοῦς· τελειοποιεῖται, ἐνισχύεται, φωτίζεται ἀλλ' οὐδέποτε διαλύεται, καὶ δὲν δύναται νὰ ἀνπτύχθῃ καθ' ἐν τῶν στοιχείων αὐτοῦ χωρὶς νὰ συναισθανθῶσι καὶ τάλλα τὴν μεταβολὴν καὶ νὰ συνδράμωσιν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἐνός. Ἀλλὰ δεδοσθω καὶ τοῦτο· τὸ λογικόν δὲν εἶναι τὸ μόνον στοιχεῖον τῆς ἀνθρωπότητος καὶ τὸ μόνον

1) Ἐκτὸς τῶν ἀρχαίων τριαδικῶν συστημάτων, τοιοῦτον σύστημα ἀνέπτυξαν ἐν Γερμανίᾳ ὁ Ἑγκελός (Hegel) καὶ ἐν Γαλλίᾳ ὁ Βόναλδος (de Bonald) καὶ ἐσχάτως ὁ Λαμηνναῖος (Lamennais) ἐν τῇ Esquisse d' une philosophie. Εἶδομεν δὲ καὶ παρ' ἡμῖν τριαδικόν σύστημα ἱστορικῆς φιλοσοφίας ἐν τῇ Δοκιμῇ τοῦ Κ. Ρενιέρου.

νον ἐλαττήριον τῶν πράξεών της. Ἡ ἠθικότης, ὁ σωματικὸς διοργανισμὸς, τὰ προσόντα τῶν διαφόρων φυλῶν εἰς τὰς ὁποίας ἀνήκομεν, αἱ ποιότητες τοῦ κλίματος ἐν ᾗ ζῶμεν, ἡ στιγμὴ καθ' ἣν προβαίνομεν εἰς τὴν κόσμον, πάντα ταῦτα ἔχουσιν ἐπιρροὴν ἐπὶ τῆς ἀναπτύξεώς μας καὶ τῆν τροπολογουσιν. Ὅθεν ὁ ἐφευρετὴς ἢ μᾶλλον ὁ ἐκθέτης τοῦ συστήματος, τούτου τόσο ἐξέτεινε τὴν ἰδέαν του, ὥστε διασχυρίσθη, ὅτι καὶ αὕτη ἡ ἐπίγειος σφαῖρα διαιρεῖται εἰς χώρας, αἵτινες προωρίσθησαν νὰ ἦναι τὸ θέατρον τῆς ἀποκλειστικῆς ἀναπτύξεως ἐκάστου τῶν τριῶν στοιχείων, καὶ μᾶς δεικνύει τὴν χώραν τοῦ ἀπείρου, τὴν χώραν τοῦ πεπερασμένου καὶ τὴν χώραν τῆς πρὸς ἄλληλα σχέσεως. Ἀλλ' ἔγω συμπληρώσω τὸ σύστημα, ὥφειλε νὰ διακρίνη καὶ νὰ συνενώσῃ ὑπὲρ τὰ τρία ταῦτα κεφάλαια καὶ τὰς διαφόρους φυλάς· τότε ἤμεις δὲν ἠξυμνοῦμεν πῶς ἠδύνατο νὰ συμβιβάσῃ τὴν θεωρίαν του μὲ τὴν πρῶτον καὶ τὴν ἀπεριόριστον τοῦ ἀνθρώπου ἀνάπτυξιν τὴν ὁποίαν καὶ αὐτὸς πρεσβεύει. Τέλος τῆς ἀνθρωπότητος, λέγει πολλαχοῦ, εἶναι ἡ ἀνάπτυξις τοῦ νόου, ἡ ἀπεριόριστος ἀνάπτυξις. Πῶς λοιπὸν αἱ φυλαὶ καὶ αἱ χώραι, αἵτινες ἐχρησίμευσαν εἰς τὴν ἀποκλειστικὴν ἀνάπτυξιν μιᾶς ἀρχῆς, ἐνὸς στοιχείου, εἶναι δυνατὸν νὰ μεθεξῶσι τῆς καθολικῆς καὶ πλήρους ἀναπτύξεως ὅλης τῆς ἀνθρωπότητος; Τὰ ὀλίγα ὅσα ἐρρήθησαν μέχρι τοῦδε ἀρκοῦν ἴσως ἵνα κατατάξωμεν καὶ τὸ σύστημα τοῦτο μεταξὺ τῶν λαμπρῶν μὲν, ἀλλὰ ψευδῶν καὶ ἀπατηλῶν ἐπινοημάτων τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος. Εἶναι βέβαια ἀξιόθαύμαστος ἡ νοητικὴ ἰσχύς, ἡ τολμηρὰ φαντασία καὶ ἡ αὐστηρὰ λογικὴ τῶν θεωρητικῶν τούτων νόων· ἀλλὰ τολμῶμεν νὰ εἴπωμεν ὅτι δὲν εἶναι αὕτη ἡ ὁδὸς δι' ἧς δυνάμεθα νὰ φθάσωμεν εἰς ἐπιστημονικὴν ἀλήθειαν δυνατὴν νὰ ἱκανοποιήσῃ καὶ νὰ καθησυχάσῃ τὸ πνεῦμα. Τοῦτο δὲν εἶναι τὸ παράδειγμα τὸ ὁποῖον μᾶς ἔδωκεν οἱ Ἀριστοτέλεις, οἱ Βάκωνες, οἱ Νεύτωνες, οἱ Γαλιλαῖοι, οἱ ἀθάνατοι ἐκεῖνοι πατέρες τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς τῶν νεωτέρων σοφίας, ἐξ ἧς τρέφεται εἰσέτι καὶ κραταιοῦται ἡ διάνοια, οἱ θεόπνευστοι ἐκεῖνοι ἱερεῖς, οἵτινες μὲ ἀσφαλῆ χεῖρα ἀνέστυραν τὰ περικαλύμματα τῆς μυστηριώδους Ἰσίδος. Ἄς ἀκολουθήσωμεν τὰ ἔγνη των, ἃς μεταχειρισθῶμεν τὴν μέθοδον τὴν ὁποίαν αὐτοὶ μᾶς ἔθεσαν εἰς τὰς χεῖρας καὶ ἴσως δυνηθῶμεν νὰ πλατύνωμεν τὸν κύκλον τῶν γνώσεών μας καὶ νὰ ὑψωθῶμεν εἰς τὰς ἀνωτάτας σφαῖρας τῆς ἐπιστήμης.

Οὐχ ἤττον ἐναντίον εἰς τὴν ἐνότητα, περὶ ἧς ἔγινε λόγος, εἶναι καὶ τὸ σύστημα τοῦ ἀνταγωνισμοῦ. Ἡ θεία σοφία δὲν συντάξῃ τὸν κόσμον μὲ στοιχεῖα ἀντιπολεμουῦντα πρὸς ἄλληλα· ἡ ἀρμονία τῆς κτίσεως καὶ ἐκ τῶν προτέρων ἀποδεικνύεται καὶ διὰ τῆς πείρας καὶ τῆς παρατηρήσεως ἐπαλήθεύεται. Ἐὰν δὲ ἐνίοτε νομίζομεν ὅτι

ἀνεκαλύψαμεν ἀνωμαλίας τινὰς εἰς τὸν ὕλικόν ἢ εἰς τὸν ἠθικὸν κόσμον, τοῦτο πρέπει νὰ τὸ ἀποδώσωμεν εἰς τὸ περιωρισμένον καὶ ἀτελές τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦς, ὃς τις δὲν δύναται νὰ συμπεριλάβῃ εἰς τὴν ὄρασίν του τὸ σύνολον τῆς καθολικῆς ἁρμονίας τῆς ὄρατῆς καὶ ἀοράτου κτίσεως. Ἔθεν καὶ ἡ ὄλη καὶ τὸ πνεῦμα καὶ τὸ αὐτεξούσιον καὶ ἡ ἀνάγκη, ἅπαντα προδιετέθησαν πρὸς τινὰ σκοπὸν, εἰς τὸν ὁποῖον τείνουσιν ἀενάως πρὸς δόξαν τοῦ Θεοῦ καὶ πρὸς ἐκτέλεσιν τῶν ἁγίων αὐτοῦ βουλημάτων. Ἡ ἱστορία ἐπομένως δὲν εἶναι ἡ κατ' ἀλλήλων πάλη τῶν δύο στοιχείων, ἐξ ὧν σύγκειται ὁ κόσμος, ἀλλ' εἶναι βαθμικὴ ἀνάπτυξις πάντων τῶν στοιχείων καὶ πρόοδος ἀδιάκοπος. Πρόοδος ποτὲ μὲν βραδεῖα, ἦσυχος καὶ ἀδιακώλυτος, ποτὲ δὲ ταραχώδης, καταπολεμουμένη καὶ ὀρμητικὴ. Ἀλλὰ τὰ προσκόμματα, τὰς παρεκτροπὰς, τοὺς πολέμους, οἵτινες συνοδεύουσιν ἐνίοτε τὴν ἱστορικὴν πορείαν τῆς ἀνθρωπότητος, δὲν πρέπει νὰ μεταχειρισθῶμεν ὡς ἐπιχειρήματα κατὰ τῆς καθολικῆς ἁρμονίας. Ἐκ τῆς ἐνότητος τοῦ ὑπερτάτου ὄντος ἀποδεικνύεται καὶ ἡ ἐνότης τῆς κτίσεως, ἅρα δὲν δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ἀσυνεπείας καὶ ἀντιφάσεις· πάντα λοιπὸν ὑπόκεινται εἰς ἓνα καὶ τὸν αὐτὸν νόμον. Ὁ ἄνθρωπος καὶ εἰς τὰς τρεῖς σφαίρας τῆς ἐνεργείας του, τοῦ ἀτόμου, δηλαδή, τῆς κοινωνίας καὶ τῆς ἀνθρωπότητος, συναισθάνεται τὸν νόμον, ὑπὸ τὸν ὁποῖον ζῆ, καὶ ὠθεῖται ὑπὸ μυστηριώδους τινος καὶ ἄνυπερβλήτου δυνάμεως εἰς τὴν πραγματοποιήσιν του. Ποία ἡ ἐντολὴ τοῦ νόμου τούτου, ποῖον τὸ τέλος τῆς ἀνθρωπότητος, ποῖος ὁ προορισμὸς αὐτῆς, τοῦτο εἶναι τὸ πρόβλημα πάσης θρησκείας καὶ πάσης φιλοσοφίας, τοῦ ὁποῖου τὴν λύσιν ποτὲ δὲν δύναται ν' ἀνακαλύψῃ ὀλοκλήρως ἡ ἀτελής τοῦ ἀνθρώπου σοφία. Καθ' ἕκαστον βῆμα ὅμως, κατὰ πᾶσαν πρόοδον, τὸ σκότος ἐλαττοῦται καὶ γνωρίζομεν σαφέστερον, ἐὰν ὄχι τὸ τέρμα, τὴν ὁδὸν τοῦλάχιστον τὴν ὁποίαν διατρέχομεν κατὰ τὴν ἐπίγειον ταύτην πορείαν.

Τοιαῦτα εἶναι ἐντοσοῦτῳ τὰ κυριώτερα συστήματα τῆς ἱστορικῆς φιλοσοφίας. Δὲν νομίζομεν δὲ ὅτι πρέπει νὰ ὀνομάσωμεν σύστημα τὴν ἐμπειρικὴν ἱστορίαν, τὴν γυμνὴν δηλαδή καὶ ἀφιλόσοφον περιγραφὴν καὶ διήγησιν τῶν ἱστορικῶν γινομένων. Ὅταν ὀρθῶς συνταχθῇ, δύναται αὕτη νὰ ἔχῃ φιλολογικὴν τινὰ ἀξίαν καὶ χορηγεῖ τὰ στοιχεῖα ἐφ' ὧν ἐργάζεται ἡ ἀληθὴς ἐπιστήμη, ἀλλ' οὐδέποτε δύναται ν' ἀποτελέσῃ ἀφ' ἑαυτῆς τὴν ἱστορικὴν φιλοσοφίαν, ἣτις οὔτε δράμα εἶναι, οὔτε ζωγραφία, οὔτε χρονικόν, ἀλλ' ἐπιστήμη στηριζομένη, ὡς πᾶσα ἄλλη, ἐπὶ τῆς παρατηρήσεως καὶ τοῦ συλλογισμοῦ.

Ἐκτὸς δὲ τῶν συστημάτων ὀφείλομεν νὰ εἰπώμεν ὀλίγα τινὰ καὶ περὶ τινῶν ἀποκλειστικῶν ὀψεων, ὑπὸ τὰς ὁποίας ἐθεώρησαν

τὴν ἱστορίαν τινὲς τῶν δοκίμων συγγραφέων. Ἄλλοι μὲν ἐξ αὐτῶν ἀπέδωκαν τὰ ἱστορικὰ γινόμενα εἰς μόνην τὴν ἐπιβρόχην τῶν νόμων, ἄλλοι δὲ εἰς τῶν ἠθῶν, ἢ τοῦ κλίματος, ἢ τῆς θρησκείας, ἢ τῶν φιλοσοφικῶν ἰδεῶν (1). Παρατηρητέον ὁμῶς ὅτι ταῦτα πάντα εἶναι ποτὲ μὲν αἰτίαι, ποτὲ δὲ ἀποτελέσματα δοθείσης τινὸς κοινωνικῆς καταστάσεως. Ἡ δὲ ἐνέργεια καὶ ἐπιρροή των δὲν εἶναι πάντοτε ἡ αὐτή, ἀλλὰ διαφέρει κατὰ τὰς πρὸς ἄλληλα ἀναφοράς, καθὼς διαφέρει ἡ ἐνέργεια τῶν χημικῶν συνθέτων κατὰ τὴν ἀναλογίαν καὶ τὸν τρόπον καθ' ὃν συνδυάζονται τὰ στοιχεῖα των. Οὐδέποτε δὲ ἡ ἐπιρροή των εἶναι ἀποκλειστική. Μακρὰν λοιπὸν τοῦ νὰ ἀπομονώσωμεν τὰ αἰτία ταῦτα χωρίζοντες αὐτὰ ἀπ' ἀλλήλων, πρέπει νὰ ἔχωμεν πάντοτε κατὰ νοῦν ὅτι τὰ ἱστορικὰ γινόμενα εἶναι σύνθετα καὶ πολύπλοκα καὶ προέρχονται ὄχι ἐκ μιᾶς, ἀλλ' ἐκ πολλῶν αἰτιῶν καὶ συγκαίως ἐξ ἄλλων γινομένων, μὲ τὰ ὅποια τίποτε δὲν ἔχουσι κοινὸν κατὰ τὸ φαινόμενον. Ἡ παρατήρησις λοιπὸν τῶν ἱστορικῶν γινομένων δὲν πρέπει νὰ περιορίζεται εἰς τὸν στενὸν κύκλον μιᾶς ἢ τινῶν τῶν αἰτιῶν τούτων· καὶ ἐὰν μία ἐξ αὐτῶν ἔπρεπε νὰ προτιμηθῇ, ἐὰν ἐρωτηθῶμεν ποία εἶναι ἡ πλέον ἐνεργητικὴ καὶ ὑπερβάλλουσα τῶν ἄλλων, θέλομεν θέσει ἐπὶ κεφαλῆς πασῶν τὴν θρησκευτικὴν ἰδέαν. Ἡ ἀπόδειξις τούτου μᾶς φέρει εἰς τὴν περὶ τοῦ τέλους τῆς ἀνθρωπότητος ἐρευναν, ἢ περὶ τῆς ἐντολῆς τοῦ ἱστορικοῦ νόμου.

7.

Κατὰ δύο μεθόδους δυναμέθα νὰ φθάσωμεν εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ τέλους τούτου. Διὰ τῆς πρώτης, ἀναχωροῦντες ἀπὸ ὑψηλοτέρων ἀρχῶν, φθάνομεν εἰς τὸν ἄνθρωπον, καὶ ἐκ τῆς μελέτης τῶν δυνάμεων του καὶ τῆς ἀτομικῆς του φύσεως συναρμολογημένης μὲ τὸ γενικὸν σύστημα τοῦ παντός, ἐξάγομεν τὸν προσδιορισμὸν τοῦ τέλους αὐτοῦ, καὶ αὕτη δύναται νὰ ὀνομασθῇ φιλοσοφικὴ, ἢ ἐκ τῶν προτέρων. Διὰ τῆς δευτέρας, ἀφίοντες κατὰ μέρος πᾶν φιλοσοφικὸν σύστημα, μελετῶμεν τὰ ἱστορικὰ γινόμενα καὶ εἰκάζοντες ἐκ τῆς μελέτης ταύτης κατὰ τὴν δυνατὴν ἀκρίβειαν, τὴν τάσιν τοῦ ἀνθρώπινου γένους, δι' αὐτῆς προσδιορίζομεν καὶ τὸ τέλος του, καὶ αὕτη εἶναι ἡ ἱστορικὴ, ἢ ἐκ τῶν ὑπέρων. Αἱ δύο αὗται μέθο-

1) Jouffroy, Mélanges Phil. pag. 52.

δοι, όταν γίνῃ ὀρθή χρῆσις αὐτῶν, πρέπει ἀναγκαίως νὰ μᾶς φέρω-
σιν εἰς τὰ αὐτὰ ἐξαγόμενα, ὥστε τὰ τῆς δευτέρας νὰ ἦναι ἐπιθε-
βαίωσις τῶν τῆς πρώτης. Ἄλλ' ὡς πᾶς τις ἐννοεῖ, ἡ ἐφαρμογὴ καὶ
ἀνάπτυξις τῆς πρώτης ἄλλα δὲν εἶναι εἰμὴ πλήρης πραγματεία Με-
ταφυσικῆς καὶ Ὀντολογίας, ἡ δὲ ἄλλη ἀπαιτεῖ γενικὴν καὶ λεπτο-
μερῆ ἐκθεσιν τῆς καθολικῆς ἱστορίας καὶ ἐπειδὴ οὔτε τὸ πρῶτον,
οὔτε τὸ δεύτερον, δύναται νὰ συμπεριληφθῇ εἰς τὰ ὅρια τοῦ παρόν-
τος Δοκιμίου, ἀρκούμεθα μόνον εἰς τὸ νὰ ὑπενθυμίσωμεν διὰ βραχέων.

α'. Ὅτι ἡμεῖς ἀνεγνωρίσαμεν πρόνοιαν δικτάττουσαν καὶ δια-
τηροῦσαν τὰ σύμπαν δυνάμει σταθερῶν καὶ ἀναλλοιώτων νόμων.

β'. Μεταξὺ τῶν νόμων τούτων διεστείλαμεν τοὺς ἐπὶ τῆς ὕλης
ἀπὸ τῶν διεπόντων τὰ ἠθικὰ καὶ νοητικὰ ὄντα.

γ'. Τὸ κράτος δὲ τῶν ἠθικῶν νόμων, αἵτινες τελευταῖον ἀνάγον-
ται πάντες εἰς ἓνα καὶ μόνον, τὸν ἱστορικόν, εἶδομεν ὅτι ἐκτείνεται
εἰς ὅλην τὴν σειρὰν τῶν αἰώνων καὶ εἰς ὅλον τὸν βίον τοῦ ἀνθρωπί-
νου γένους.

Ἐὰν λοιπὸν ἡ ἐντολὴ τοῦ νόμου τούτου, θεωρουμένου ὡς πρὸς
τὸ ἄτομον, ὑφίσταται εἰς τὴν πλήρη αὐτοῦ ἀνάπτυξιν καὶ τελειο-
ποίησιν, ἢ εἰς τὴν ἠθικὴν καὶ ἀτομικὴν ἀρετὴν, ὡς εἶναι ἀναμφίβο-
λον, θεωρουμένου δὲ ὡς πρὸς τὰς ἀνθρωπίνας κοινωνίας, εἰς τὴν
ἀρετὴν ἐκείνην, ἧτις δύναται νὰ ὀνομασθῇ κοινωνικὴ ἢ πολιτικὴ,
ἔπεται ἐξ ἀνάγκης, ὅτι πρέπει νὰ ὑπάρχῃ καὶ τις ἱστορικὴ, οὕτως
εἶπαῖν, ἢ τοῦ ὅλου γένους ἀρετὴ καὶ τελειοποίησις, τελευταῖον προῖ-
δον καὶ τέλος ἀνώτατον τῆς ἀνθρωπίνης ἐνεργείας. Διότι ὅλον συγ-
κεῖμενον ἐκ στοιχείων ἐχόντων πάντων τὴν αὐτὴν φύσιν, τὰς αὐτὰς
ιδιότητας καὶ τὸ αὐτὸ τέλος, πρέπει ἐξ ἀνάγκης νὰ παριστᾷ ἐν τῇ
ὀλομελείᾳ τοῦ τὰς ποιότητος, τὰ προσόντα καὶ τὴν τάσιν τῶν στοι-
χείων τούτων. Δὲν δυνάμεθα δὲ ἄλλως νὰ συλλάβωμεν ἰδέαν τινὰ
τοῦ καθολικοῦ τέλους τούτου εἰμὴ θεωροῦντες αὐτὴ ὡς τὸ τελευταῖον
καὶ ὀριστικὸν ἐξαγόμενον τῆς ἀτομικῆς καὶ κοινωνικῆς ἀρετῆς. Καὶ
ἐπειδὴ ἔχομεν ἰδέαν ἀρκετὰ σαφῆ τῆς ἀρετῆς ταύτης, δυνάμεθα νὰ
ἔχωμεν, ἂν ὄχι πλήρη, τουλάχιστον κατὰ προσέγγισιν ἰδέαν τινὰ
καὶ τῆς ὀριστικῆς ἀρετῆς τῆς ἀνθρωπότητος. Ὅσω περισσώτερον δὲ
καθαρίζεται καὶ ἐξακριβοῦται διὰ τῆς ἠθικῆς προόδου ἡ ἰδέα τῆς
ἀτομικῆς καὶ κοινωνικῆς ἀρετῆς, κατὰ τοσοῦτον διευκρινεῖται καὶ
φωτίζεται καὶ ἡ ἰδέα τῆς τελικῆς καὶ ὀριστικῆς.

Ἡ πρέπει λοιπὸν νὰ ἀπαρνηθῶμεν τὸν ἱστορικὸν νόμον, ἐπιμένοντες
καὶ τὴν ἠθικὴν καὶ τὸ αὐτεξούσιον καὶ τὴν λογικότητα καὶ τὴν πρόνοι-
αν, ἢ πρέπει ἐξ ἀνάγκης νὰ φθάσωμεν εἰς τὸ τελευταῖον τοῦτο καὶ
ἀναπόφευκτον συμπέρασμα. Θετομεν λοιπὸν ὡς τέλος, ὡς σκοπὸν,

πρὸς τὸν ὅποιον ὀφείλει νὰ τεινῇ ἡ ἀνθρωπότης, τὴν πλήρη ἀνάπτυξιν τῶν στοιχείων τῆς φύσεώς μας, ἢ τὴν τελειοποίησιν, καὶ ἐντεῦθεν θεωροῦμεν ὄχι ὡς δικαίωμα, ἀλλ' ὡς ἀπαραίτητον καὶ θεμελιώδη τῶν ἀτόμων καὶ τῶν ἐθνῶν υποχρέωσιν, τὴν πρόδοον. Ἐκ τῆς ὑψηλῆς ταύτης περιώπης καθορᾶται ἡ ταυτότης τοῦ ἀτόμου καὶ τοῦ εἴδους, τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδὴ, καὶ τῆς ἀνθρωπότητος, καὶ ἡ μεγάλη τῶν λαῶν οἰκογένεια μᾶς περιστάται ὡς εἰς καὶ μόνος ἄνθρωπος αἰετοτε προσδεδυγὸν καὶ τελειοποιούμενος, καὶ ἔχων τινὰ ἐπὶ τῆς γῆς ἀποστολὴν τὴν ὅποιαν ὀφείλει νὰ ἐκπληρώσῃ, ἐξ ἧς τὰ καθήκοντα καὶ τὰ δικαιώματά του. Ἡ ἀρετὴ τοῦ ἀτόμου ὑφίσταται εἰς τὸ νὰ συκαρμολογῆται μὲ τὸ καθολικὸν τέλος τοῦ εἴδους εἰς τὸ ὅποιον ἀνήκει. Καὶ ἐνταῦθα γίνεται δῆλον πόσῃ ἐπιβρόχῃ ἔχει ἐπὶ τῆς κοινωνικῆς πορείας ἡ θρησκευτικὴ ἰδέα καθὸ προσδιορίζουσα τὸ τέλος τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἐπιβάλλουσα χρέη ἀνάλογα πρὸς αὐτὸ τὸ τέλος. Ἐκ τῆς ταυτότητος τοῦ νόμου πηγάζει λοιπὸν ἐξ ἀνάγκης καὶ ἡ τοῦ τέλους καὶ ἡ τῶν μέσων, καὶ ὅλος ὁ ἱστορικὸς κόσμος ἀνκακλύπτεται διοικούμενος ὑπὸ μιᾶς ἀρχῆς καὶ καθ' ὁμοίωσιν τοῦ ὕλικου ὑποκειμένου εἰς ἓνα νόμον. Οὕτω δὲ ταυτίζεται ἡ ἱστορικὴ μὲ τὴν καθολικὴν φιλοσοφίαν καὶ φάνονται ὡς δύο κλάδοι μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς θεωρίας. Ὅτι δὲ τὸ τέλος τοῦ ἀνθρωπίνου γένους συναῖδει μὲ τὸ τέλος τοῦ κόσμου καὶ ἐν γένει ὅλης τῆς κτίσεως, δὲν δυνάμεθα νὰ βεβαιωθῶμεν διὰ πραγματικῶν ἀποδείξεων, ἀλλ' ὅσα μᾶς εἶναι συγχωρημένον νὰ γνωρίσωμεν ἐπάγουσιν ἡμᾶς ἐξ ἀνάγκης εἰς τοῦτο· ὅτι τὰ στοιχεῖα τοῦ γένους τούτου, ἢ τὰ ἀνθρώπινα ἄτομα, ἀφ' οὗ ὀλίγον τινὰ χρόνον μείνωσι συνδεδεμένα μετ' αὐτοῦ, ἐμφαίνουσι εἰς ἄλλην ζωὴν καὶ μὲ ἄλλα στοιχεῖα συνενοῦνται ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν φάσεων τούτου εἶναι προσδιορισμένος ἢ ἀπροσδιόριστος· ὅτι τελευταῖον ὅλον τὸ ἀνθρώπινον γένος θέλει παραχωρήσει τὸν τόπον τοῦ κατὰ τινὰ ὀρισμένην ἐποχὴν εἰς ἄλλα ἄτομα τελειότερα καὶ ὑποκείμενα εἰς ἄλλην τύχην, ὡς εἰκάζουσι τινες ἐκ τοῦ παρελθόντος, πάντα ταῦτα εἶναι ζητήματα, περὶ τῶν ὁποίων δὲν ὀφείλομεν νὰ ἐκφέρωμεν γνώμην, διότι ἀφ' ἐνὸς μὲν, τὰ περισσότερα ἐξ αὐτῶν ἔλαβον τὴν λύσιν τῶν εἰς τὰ θεῖα δόγματα τῆς Χριστιανικῆς ἡμῶν πίστεως, ἀφ' ἑτέρου δέ, καὶ ἄλυτα ἂν ἔμενον διὰ παντός, δὲν ἤθελον προσβάλλει παντάπασιν τὰς ἀρχὰς ὅσας νομίζομεν ὅτι ἀπεδείξαμεν ἄχρ. τοῦδε.

Ἴνα ἐμπνεύσωμεν δὲ πλήρη εἰς αὐτάς πίστιν ἤθελον εἶσθαι ἀνγκαῖον νὰ δώσωμεν καὶ τὴν πραγματικὴν ἢ ἐκ τῶν ὑστερῶν ἀποδείξιν, νὰ ἐπεβεβαιώσωμεν, δηλαδὴ, τὴν ἱστορικὴν πρόδοον καὶ τελειοποίησιν δ' αὐτῶν τῶν ἱστορικῶν γινομένων. Ἀλλὰ τολμῶμεν

νά εἴπωμεν ὅτι ἡ ἀπόδειξις αὐτῆ κατακτῆ σχεδὸν περιττή, ὅταν θελήσῃ τις, καὶ ἐπιπολαίως ἐξετάζων τὰ πράγματα, νά συμπαραβάλλῃ τὴν κοινωνικὴν τῶν ἀρχαίων καὶ τῶν νεωτέρων κατάστασιν.

Δύναται τις ἀρα νὰ ἀρηθρῇ τὴν νοητικὴν πρόοδον καὶ τελειοποίησιν; Αἱ γνώσεις τοῦ ἀνθρώπου πολλαπλασιάζονται καὶ διαδίδονται καθ' ἑκάστην, τῆς μελέτης καὶ τῆς διδασκαλίας αἱ μέθοδοι τελειοποιούνται, τῶν ἐπιστημονικῶν γνώσεων γίνονται ἀδιακόπως ἀναρίθμητοι καὶ ὠφελιμώτατοι ἐφαρμογαί. Ὁ μόλις εἰσελθὼν εἰς τὸ ἐπιστημονικὸν στάδιον νεανίσκος εὐρίσκεται ἤδη πολὺ μακρὰν τοῦ σημείου εἰς τὸ ὁποῖον εἶχον φθάσει οἱ πλεόν μεγαλοφυεῖς τῆς ἀρχαιότητος ἄνδρες· γεννᾶται, οὕτως εἰπεῖν, προικισμένος μὲ τελειότερον νοῦν καὶ ἐπομένως δύναται καὶ ταχύτερον καὶ εὐκολώτερον νά ἐπεκτείνῃ τὰς ἐρεῦνας του μέχρι βαθμοῦ τὸν ὁποῖον οὐδὲ κἀν ἐφαντάσθησαν οἱ ἀρχαῖοι. Διὰ τινος τῆς φυσικῆς ἢ μηχανικῆς ἐργαλείου, διὰ τινος γεωγραφικοῦ χάρτου ὠφελεῖται ἐκ τῆς ἐργασίας πολλῶν αἰῶνων καὶ πολλῶν ἑκατομμυρίων ἀνθρώπων. Καὶ ἐὰν ἡ ταχύτης τῆς προόδου εἶναι κατ' ἀντίστροφον λόγον τῆς ἀποστάσεως, τίς δύναται νά προῖδῃ τὰς ἐπιστημονικὰς ἀνακαλύψεις τῶν ἐπερχομένων γενεῶν;

Οὐχ ἦττον βέβαια, καὶ τοι μὴ ἐπίσης προφανῆς, εἶναι καὶ ἡ ἠθικὴ πρόοδος. Ὁ χριστιανισμὸς καὶ ἐγέννησε καὶ τρέφει εἰσέτι μὲ τὸ γάλα τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως τὰς κοινωνίας τῶν νεωτέρων. Καὶ ἐν θεωρηθῇ κατὰ τὸ ἠθικὸν αὐτοῦ μέρος ὡς ἐξαγωγή τῶν ἀρχαίων συστημάτων, εἶναι βέβαια ἐνταυτῷ θαυμαστὴ καὶ ὑπὲρ ἀνθρώπον ἡ τελειοποίησις καὶ ἠθικὴ ἀνάπτυξις τῆς ἀνθρωπίνης καρδίας. Περὶ δὲ τῆς μελλούσης καταστάσεως καὶ τῆς ἐπὶ τὸ μᾶλλον ἰσχύος τοῦ θρησκευματος τούτου εἰς ἡμᾶς μὲν δὲν συγχωρεῖται ἀμφιβολία· ἀλλὰ καὶ μεταξὺ αὐτῶν τῶν φιλοσοφικῶν αἱρέσεων τῶν συγχρόνων μας, οἱ μὲν φρονοῦσιν ὅτι πρὸς τὴν μέλλουσαν βελτίωσιν τῆς ἀνθρωπότητος ἀρκεῖ νά ἀναπτυχθῶσιν αἱ ἀρχαὶ τοῦ χριστιανικοῦ δόγματος ὑπὸ νέαν μορφήν· οἱ δὲ δισχυρίζονται, ὅτι μόνη ἡ κοινωνικὴ ἐφαρμογὴ τῶν ἠθικῶν τοῦ Εὐαγγελίου παραγγελμάτων δύναται νά παραγάγῃ πολιτικὸν διοργανισμὸν σύμφωνον καὶ μὲ τὰς παρούσας ἀνάγκας καὶ μὲ τὴν μέλλουσαν τῶν λαῶν πρόοδον καὶ εὐδαιμονίαν. Εἶναι βέβαιον ἐν τοσοῦτῳ ὅτι ἡ ἠθικὴ ἀναρχία, ἕνεκα τῆς τῆς ὁποίας τόσον θρηνοῦσιν εὐαίσθητοί τινες φιλόσοφοι τῶν ἡμερῶν μας, εἶναι πρόσκαιρος καὶ μεταβατικὴ κατάστασις, δι' ἧς προβαίνει ἡ ἀνθρωπότης εἰς ἄλλην ταχτικωτέραν καὶ εἰς πλεόν καθαράν καὶ ὑψηλὴν ἠθικὴν. Ἄλλ' ἐκ τούτου δὲν πρέπει νά ἐξαγάγωμεν ὅτι ἡ ἠθικότης τῆς ἐποχῆς μας εἶναι κατωτέρα τῆς τῶν ἀρχαίων. Ἄς ἐνθυμηθῶμεν ὅτι ἡ δουλεία παρ' αὐτοῖς ἦτο ὄχι μόνον θεσμὸς παραδε-

δεγμένος και καθιερωμένος υπό τῆς συναινέσεως τῶν διαφόρων λαῶν, ἀλλὰ και θεωρητικὴ ἀλήθεια τὴν ὁποίαν διεκλήρυττον ἀσυστόλως οἱ σοφώτεροι τῆς τότε ἐπιστήμης διερμηνεῖ και διδάσκαλοι, ὅτι ὁ ξένος ἐθεωρεῖτο ὡς ἐχθρός, ὅτι ἐλατρεύοντο ὑπὸ θεϊαν μορφὴν τὰ αἰσχροτέρα ἐλαττώματα, ὅτι τὰ γλυκύτερα και εὐγενέστερα τῆς καρδίας αἰσθήματα ἐπνιγεν ἔθνικὸς τις και πατριωτικὸς, οὕτως εἰπεῖν, ἐγωισμός, και ὅτι τοῦ θνήσκοντος οἱ γογγυσμοὶ και οἱ σπασμοὶ τοῦ ψυχραγοῦντος ὑπῆσαν ποτὲ ἡδὺ ἀκουσμα και θέαμα προσφιλέσ και τερπνόν.

Τελευταῖον ἡ ὕλικὴ ἢ οἰκονομικὴ πρόοδος εἶναι και αὕτη ἀναμφισβήτητος, και ὄχι μόνον τὸ πνεῦμα και τὴν καρδίαν ἀλλὰ και τὸν ὕλικόν αὐτόν χιτῶνα τῆς ψυχῆς ἔχομεν, εἰ δυνατόν, ταλειότερον. Ὑπεδουλώσαμεν εἰς αὐτὸ τὴν περιστοιχοῦσαν ἡμᾶς ὕλικὴν φύσιν, κυριεύσαντες τὰς δυνάμεις ὑφ' ὧν ἐμψυχοῦται και διευθύνοντες αὐτὰς πρὸς ἰδίαν ὠφέλειαν. Ὁ βραχίον τοῦ ἐργάτου, ἐν ᾧ κινεῖ τινὰ τῶν τεραστίων ἐκείνων μηχανῶν, ὅσας ἐφεῦρεν ἡ δξυδέρκαια τῶν νεωτέρων, ἐκτελεῖ ἐν ἀκαρεῖ και μὲ θαυμαστὴν ἀκρίθειαν ὅ,τι γυμνὴ και ἄτεγνος δὲν ἤθελε κατορθῶσει ποτὲ πολλῶν ἐκκτοντάδων ἀνθρώπων ἢ δυνάμεις. Τί ἤθελεν εἰπῆ ἀρχαῖος τις εἰάν ἡδύνατο νὰ ἰδῆ τὰ μεγαλοπρεπῆ και ἀπίστευτα ἀριστουργήματα τῆς βιομηχανίας τῶν συγχρόνων μας; Τί δὲ θέλει εἶναι ὅταν ἡ τελειοποίησις αὕτη φθάσῃ εἰς τὸν ὑπέρτατον βαθμὸν τῆς προόδου; Δυνάμεθα ἤδη νὰ διακρίνωμεν ἐν ἀπόπτῳ τὴν ἐποχὴν καθ' ἣν πάντες ἄνευ διαστολῆς θέλουν δυνηθῆ νὰ καθιερώσωσι τὴν ἐργασίαν των εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν εὐγενεστέρων αὐτῶν δυνάμεων, και θέλει ἐνεργηθῆ διὰ τῆς βιομηχανίας ἡ τελεία και πλήρης ἀπελευθέρωσις τοῦ ἀνθρώπου.

Εἶναι δὲ φανερόν ὅτι ἡ κοινωνικὴ και πολιτικὴ πρόοδος και τελειοποίησις εἶναι καρπὸς τῆς νοητικῆς, ἠθικῆς και οἰκονομικῆς, εἶναι ἐξαγόμενον τῆς τριπλῆς ταύτης ἐνεργείας και ὅτι ἀπεδείχθησαν ἀρκούντως και ἐκ τῶν ὑστέρων αἱ ἀρχαὶ τὰς ὁποίας πρεσβεύομεν περὶ τῆς ἱστορικῆς ἀνάπτυξέως.